

Специјалне библиотеке у установама културе – стање и проблеми¹

1. Увод

Закон о библиотечкој делатности (Службени гласник РС, бр. 34/94) разликује два типа библиотека – библиотеке које као установе јавне службе остварују општи интерес у библиотечкој делатности, и библиотеке које, као организационе јединице у саставу других организација, могу обављати библиотечку делатност уколико су уписане у регистар библиотека. Прве су самосталне установе, друге нису. Специјалне библиотеке, дакле, нису самосталне установе, већ се налазе у саставу других организација којима библиотечка делатност није примарна. У Централни регистар библиотека који води Народна библиотека Србије, закључно са 31.12.2008. године, уписано је укупно 259 специјалних библиотека (49 у Војводини, 209 у централној Србији и 1 на Косову и Метохији).

Неједнак степен развоја специјалних библиотека представља важну карактеристику њиховог садашњег стања. С обзиром на велике разлике у развијености, праћење и проучавање стања, потреба и услова рада у специјалним библиотекама, као и израда анализа може се радити тек након одговарајућег категорисања унутар овог типа библиотека. Категоризацијом специјалних библиотека олакшава се њихово повезивање ради делотворнијег остваривања основних функција и активности, као и заједничког решавања за њих карактеристичних проблема. Истовремено, адекватном класификацијом специјалних библиотека олакшавају се обавезе матичних библиотека у праћењу њиховог рада и предлагању мера за унапређење. Према типу организације у чијем су саставу разликује се више категорија специјалних библиотека: у научним и научноистраживачким организацијама, у установама културе, државним органима, у установама здравствене и социјалне заштите, привредним субјектима (предузећима) различитих делатности, у организацијама које представљају различите облике удруживања грађана (удружења и друге невладине организације, задужбине и фондације, политичке организације), специјалне библиотеке у осталим организацијама.

Специјалне библиотеке у научним и научноистраживачким установама у надлежности су Универзитетске библиотеке «Светозар Марковић» у Београду (за територију Централне Србије), Библиотеке Матице српске у Новом Саду (за територију Војводине) и НУБ «Иво Андрић» из Приштине (за територију Косова и Метохије). Све остале специјалне библиотеке, укључујући и специјалне библиотеке у установама

¹ Краћа верзија рада објављена је у часопису *Савремена библиотека*, бр. 26 (2009), стр. 41-48.

културе, у складу са *Законом о библиотечној делатности*, у надлежности су народних матичних библиотека у центрима округа, према територијалном принципу. Укупно 68 библиотека или 26,3 % регистрованих налази се у установама културе (22 у Војводини и 46 у централној Србији). Њихов укупан број знатно је већи од постојећег броја регистрованих, с обзиром да је још неколико десетина библиотека формирано у оквиру различитих музеја, архива, завода за заштиту споменика културе, позоришта, а да нису уписане у Централни регистар Народне библиотеке Србије (на пример, још 36 библиотека у оквиру архива и музеја).²

Делатност установа културе заснива се на *Закону о јавним службама* (Службени гласник РС, бр. 42/91), *Закону о културним добрима* (Службени гласник РС, бр. 71/94), *Закону о делатностима од општег интереса у области културе* (Службени гласник РС, бр. 49/92) и другим прописима и подзаконским актима који ближе уређују заштиту културне баштине и савремено културно стваралаштво. Рад специјалних библиотека у оквиру установа културе заснован је на *Закону о библиотечној делатности* (Службени гласник РС, бр. 34/94) и подзаконским актима донетим на основу њега. У складу са овим Законом, специјалне библиотеке обухваћене су матичним функцијама које се утврђују ради остваривања јединственог и стручног обављања библиотечке делатности и њеног унапређивања.

Главни проблем у остваривању матичних функција над специјалним библиотекама тиче се недовршеног процеса њихове регистрације, као и недостављања података за базу Мрежа библиотека Србије. Редовно достављање података о пословању за базу Мрежа библиотека Србије, као и надзор над стручним радом у предвиђеним законским роковима, представљају полазну основу за сагледавање општег стања ових библиотека, на основу кога се могу утврдити и полазни параметри за унапређење њиховог рада.

2. Установе културе и положај библиотека у саставу

Установе културе обухватају установе заштите културних добара и установе у области савременог културног стваралаштва. Предмет ове анализе су специјалне библиотеке у установама заштите покретних културних добара (музеји, архиви, кинотека) и непокретних културних добара (заводи за заштиту споменика културе), као и специјалне библиотеке у оквиру позоришта, као установа у области савременог културног стваралаштва. У анализу су укључене и специјалне библиотеке формиране у оквиру завода за заштиту природе, иако заштита природне баштине, односно заштита природних добара у Србији није у надлежности министарства културе. У појединим земљама у окружењу заштита природних добара (национални паркови и паркови природе, резервати природе, споменици природе и природне реткости) у надлежности је министарства културе. Делатност завода за заштиту природе је музејско-природњачка, а положај библиотеке унутар установе у свему је сличан специјалним библиотекама у установама културе.

У односу на библиотеке у саставу других врста организација, положај специјалне библиотеке у установама културе релативно је стабилан. У појединим прописима који регулишу област културе дефинисана је обавеза установе да има библиотеку. *Правилником о ближим условима за почетак рада и обављање*

² Подаци о овим библиотекама могу се наћи на сајтовима матичних организација и у публикацији Љилана Бендераћ, *Музеји Србије*, Београд : Завод за проучавање културног развитка, 2000.

делатности установа заштите културних добара (Службени гласник РС, бр. 21/95) прописују се ближи услови у погледу просторија, техничке опреме и стручног кадра за почетак рада и обављање делатности завода за заштиту споменика културе, музеја, архива и кинотеке. За сваку врсту установа посебно се утврђују услови да може почети с радом и обављати делатност ако, између осталог, има и просторије за смештај библиотеке. Та обавеза формирања библиотеке налази се и у новим предлозима законских решења.³ Установе културе у великој мери зависе од органа државне управе, што проистиче и из начина финансирања њихове делатности, с обзиром да се један број културних потреба финансира из буџета.

Према подацима Републичког завода за статистику у Србији је 2006. године било 38 архива, 110 музеја (од тога 4 природњачка, 9 економско-техничких, 20 друштвено-историјских, 58 комплексних и 19 уметничких), 40 професионалних позоришта, 34 аматерска и 11 дечјих позоришта⁴.

Под професионалним позориштем подразумева се самостална културно-уметничка установа са сталним професионалним уметничким ансамблом, укључујући и експериментално позориште, ако има засебну управу. Под дечјим позориштем подразумева се културно-уметничка установа која редовно даје представе за децу, укључујући и позоришта лутака. У Централни регистар до сада је уписано 10 библиотека у оквиру професионалних позоришта (од тога 1 у оквиру позоришта за децу “Бошко Буха” у Београду).

Музеји су установе културе које систематски прикупљају, научно обрађују, чувају и излажу предмете из области природе, духовне и материјалне културе. Њихов укупан број обухвата преко 110 музеја, галерија и збирки. Окосницу музејске мреже Србије према *Решењу о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дела и према територији* (Сл. гласник РС, бр. 28/95) чини 50 музеја, организованих према хијерархијском и регионалном принципу. Сврставају се у специјализоване (7 музеја) и регионалне (43 музеја). На врху пирамиде је Народни музеј у Београду као централна републичка организација заштите покретних културних добара.

Уз Народни музеј још 6 музеја (Етнографски музеј, Историјски музеј Србије, Музеј примењене уметности, Музеј савремене уметности, Природњачки музеј и Музеј науке и технике) су установе специјализоване за прикупљање одређених врста уметничко-историјских дела са свеукупног српског културног простора. Они имају матичну надлежност по врстама културних добара која се налазе у осталим музејима у Србији. Сви наведени музеји имају специјалну библиотеку уписану у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Регионални музеји који садрже у свом називу различите одреднице попут народни, градски, завичајни, општински (43 музеја), музеји су комплексног типа са надлежношћу за одређену територију, која се протеже од једне општине (Бечеј, Горњи Милановац, Смедерево) до неколико (Народни музеј у Ваљеву, Народни музеј у Вршцу, Народни музеј у Крагујевцу и др.). Финансирање рада ових музеја обавеза је оснивача: општине, више општина заједно, града или покрајине. Специјалну

³ “Преднацрт Закона о архивској грађи и архивској служби”, Министарство културе Републике Србије, <http://www.kultura.sr.gov.yu/?jez=&p=13> (преузето 30.1.2009) и “Радна верзија Закона о музејском наслеђу”, Министарство културе Републике Србије, <http://www.kultura.sr.gov.yu/?jez=sc&p=13> (преузето 30.1.2009)

⁴ без података за Косово и Метохију

библиотеку у свом саставу има 35 регионалних музеја, а 19 је уписано у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Министарство културе у целости финансира рад, одржавање и остваривање програма 13 националних музеја, чији је оснивач Република, или за које је Република преузела права и дужности оснивача. То су Народни музеј у Београду, Музеј примењене уметности, Музеј савремене уметности у Београду, Етнографски музеј, Природњачки музеј, Музеј науке и технике, Музеј позоришне уметности, Историјски Музеј Србије, Музеј жртава геноцида, Галерија матице Српске, Музеј историје Југославије, Музеј Старо Село у Сирогојну и Музеј наивне уметности у Јагодини. Специјалну библиотеку уписану у Централни регистар Народне библиотеке Србије има 11 националних музеја.

Средствима из буџета Републике Србије и/или градова финансира се рад и једног броја мањих самосталних музеја, галерија и спомен збирки или музеја који раде као организациони делови културно-образовних центара. Реч је о установама у датом месту чија је делатност усредсређена на опус једног уметника, одређени период, област, врсту или збирку историјско-уметничких дела. Већина њих има специјалну библиотеку у свом саставу (нпр. Градски музеј у Сенти – Центар за културу “Турзо Лајош”, Народни музеј – Центар за културу Смедеревска Паланка, Завичајни музеј – Замак културе у Врњачкој Бањи и др.).

Код музеја који су настали као организациони делови институција или предузећа (попут Музеја ПТТ, Музеја Железница Србије, итд.) организација рада, финансирање, кадар и опрема у надлежности су матичних организација или су у надлежности Републике Србије.

Унутар организационе структуре музеја положај стручне библиотеке врло је неуједначен. Организациону структуру у већини музеја чине одељења формирана око тематских збирки – најчешће археолошке, етнологске, историјске, нумизматичке и уметничке, као и помоћне стручне службе попут конзерваторско-рестаураторског одељења, одељења документације, фотолабораторије и сл. Библиотека је углавном третирана као помоћна стручна служба. Неки музеји имају посебна одељења документације и библиотеке, а у неким су библиотека и одељење документације у оквиру исте службе. Некада се библиотека налази у оквиру Сектора општих служби, а има случајева и да је обједињена са одељењем за издавачку делатност (нпр. Музеј Војводине у Новом Саду).

Архиви су установе у којима се архивска грађа трајно чува, стручно обрађује и даје на коришћење. Постоје општи архиви (обављају архивске послове на архивској грађи из свих подручја друштвене делатности) и специјални архиви (обављају архивске послове на архивској грађи одређеног творца или неке посебне гране делатности). Брига о очувању архивског наслеђа је општи интерес у области културе и један је од основних циљева политике Министарства културе у области заштите културног наслеђа. Средства за остваривање ових циљева, односно општег интереса у области културе, обезбеђују се у буџету Републике Србије, као и у буџету општине, односно града. У Србији постоје три националне архивске установе које се старају о архивском и аудиовизуелном наслеђу, а чији рад директно прати и помаже Министарство културе. То су Архив Србије, као централна архивска установа у Србији, Југословенска кинотека, као национални филмски архив и централна установа задужена за филмско наслеђе, и Архив Србије и Црне Горе (Архив Југославије), који спада у такозване “мртве архиве”, а чува архивску грађу југословенске државе (од њеног стварања 1918. године до распада Државне заједнице СЦГ 2006. године). Све три националне архивске установе имају специјалну библиотеку уписану у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Послове заштите архивске грађе на територији Републике Србије обавља Архивска мрежа, са Архивом Србије, као централном установом заштите. Архивска мрежа организована је по територијалном принципу и према *Решењу о утврђивању територије архива* (Сл. гласник РС, бр. 7/96) чини је укупно 38 архива. Специјалну библиотеку у свом саставу има 19 архива, а 16 је уписано у Централни регистар Народне библиотеке Србије.

Делатност истраживања и заштите непокретног културног наслеђа (споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта, знаменита места) према *Решењу о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе* (Службени гласник РС, бр. 48/95) обавља 13 завода за заштиту споменика културе. Надлежност ових завода обухвата одређену територију, која се протеже од једног града (Београд, Нови Сад) до неколико или више десетина општина (Завод за заштиту споменика културе у Нишу, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево и др.). Средства за истраживање, заштиту и коришћење непокретног културног наслеђа обезбеђују се у буџету оснивача завода. Уколико је завод основало више општина, сваки од оснивача финансира обављање његове делатности сразмерно броју непокретних културних добара, односно евидентираних непокретности на својој територији, површини територије и значају тих добара. Ови локалитети некада су у саставу музеја, а припадност је одређена на основу територијалне надлежности музеја. У Централни регистар за сада је уписана само Библиотека Завода за заштиту споменика културе града Београда, иако већина ових установа има специјалну библиотеку у свом саставу.

3. Анализа и основни показатељи стања, са предлогом мера за унапређење

Опште стање специјалних библиотека у установама културе може се сагледати на основу неколико параметара: простор, библиотечка и рачунарска опрема, стручно уређење, кадрови, фондови и коришћење фондова и услуга.

Анализа је урађена на основу расположивих података у бази Мрежа библиотека Србије, на основу записника о надзору над стручним радом специјалних библиотека, које матичне народне библиотеке, по извршеном надзору, достављају Народној библиотеци Србије, на основу извештаја о надзору старе и ретке библиотечке грађе који, у складу са *Законом о културним добрима* (Службени гласник РС, бр. 71/94), обавља Народна библиотека Србије. Као допунски извори, коришћени су и подаци доступни на сајтовима матичних организација – архива и музеја.

3.1. Простор и библиотечка опрема

Према подацима доступним у бази Мрежа библиотека Србије, специјалне библиотеке у установама културе у Србији укупно располажу са 3.895 m² простора. Податак о простору доставило је 52 библиотеке или 75 % од укупно 68 регистрованих у установама културе. Просечна површина једне библиотеке, добијена простим рачунањем када се укупни простор подели са бројем библиотека, износи 76 m². Међутим, 38 библиотека или 73 % оних које су дале податак о простору располаже мањом површином од просечне, 23,1 % библиотека има укупан простор испод 30 m², 50 % нема посебно издвојен читаонички простор, а 28,9 % нема ниједно читалачко место

за кориснике у постојећем простору за смештај фонда. Укупан број места за кориснике у ових 52 библиотеке које су одговориле на анкету износи 463.

Недостатак простора резултирао је у недовољној и неадекватној опреми за смештај библиотечке грађе. Податак о полицама за књиге дало је 46 библиотека, које располажу са укупно 6.791 м дужних. У односу на библиотечке стандарде⁵ ова опрема довољна је за смештај 224.103 књиге, што износи 48,3 % у односу на потребан простор. Довољно је илустративан податак да укупан број књига у ових 46 библиотека износи 464.085. Укупно 11 библиотека или 21,1 % оних које су доставиле податак о простору нема довољно простора за смештај фонда у библиотеци, већ користе и неке друге просторије установе, депое у подрумским просторијама, канцеларије, а често и удаљене локације у граду.

Простор је највећи проблем у специјалним библиотекама установе културе, и то не само у смислу недостатка простора за смештај, већ и у погледу неадекватних услова за чување библиотечке грађе (нема грејања, лоше осветљење, присутна влага). Има примера библиотека које раде у изузетно тешким условима, у недовољном простору, са књигама смештеним по ходницима, без грејања и довољног осветљења, без икаквог простора намењеног корисницима. Апсурдно је да библиотеке немају читаонички простор, а грађа не може да се износи и користи се искључиво у просторијама библиотеке. Има примера да корисници изван установе грађу користе тако што им библиотекар уступа место за својим радним столом (попут Музеја позоришне уметности у Београду чија библиотека располаже са укупно 25 м² простора и нема никакве услове за читаоце). Са друге стране, има развијених библиотека које раде у одличним условима, располажу свим неопходним ресурсима и користе најсавременију опрему у свом пословању, а корисницима омогућавају приступ савременим електронским изворима (попут Библиотеке Музеја Војводине, чији је фонд подељен на две целине и смештен на преко 500 м² у два зградама музеја, чији је укупни простор 2000 м²). Пример је и Библиотека Етнографског музеја, једна од најбогатијих етнолошко-антрополошких библиотека у југоисточној Европи, која располаже са укупно 213 м² на другом спрату зграде, са изузетно лепо уређеним простором за читаоце, али се овакви примери готово могу сматрати изузетцима. У појединим музејима библиотеке раде у алармантно безусловном простору, у којем су фондови угрожени и изложени трајним оштећењима услед присуства влаге (попут Библиотеке Музеја Железница Србије чији је целокупан фонд смештен у подрумској просторији величине 20 м²). Најчешће и сами музеји раде у оваквим условима, а не само њихове библиотеке.

У Србији само неколико музеја поседује наменски грађене зграде – Музеј савремене уметности у Београду, Музеј у Аранђеловцу и објекат ранијег «Музеја 25. мај», данас у саставу Музеја историје Југославије. Остали музеји користе објекте грађене за друге намене као што су зграде из турског периода (општинске управе, амами, конаци, зграде турских гимназија), зграде – конаци из периода династије Обреновића, зграде истакнутих породица, бивших државних органа и јавних служби, управа, банака, затвора, болница, поште, апотека, хотела, гаража. У погледу подобности објеката и довољности простора за смештај музејских фондова готово да нема установа код којих су оба захтева испуњена. Анализа стања у категорији од 50 специјализованих и регионалних музеја на које се ослања укупна музејска мрежа Србије показује да 40 музеја нема довољно простора, а 19 нема подобан простор⁶. До данас није решено питање смештаја Историјског музеја Србије и Музеја града Београда

⁵ полица дужине 1 м омогућава смештај 30-33 књиге

⁶ Љиљана Бендераћ, *Музеји Србије*, Београд : Завод за проучавање културног развитка, 2000.

(чији је фонд библиотеке смештен на две међусобно удаљене локације у граду). Недовољан и неадекватан простор имају и Природњачки музеј и Музеј науке и технике. Све досадашње анализе и оцене показују да је за свако дугорочније решење заштите националног културног блага Србије приоритетно да се обезбеде одговарајући смештајни простори: од простора за депое и излагање до простора намењених рестаурацији и конзервацији као и радног простора за запослене⁷. Неопходне су и одговарајуће мере физичко-техничког обезбеђења, увођење електронских и других система у функцији превентивне заштите и смањења ризика од могуће крађе или оштећења који би могли да угрозе и униште драгоцену националну културну баштину.

У библиотекама у оквиру архива ситуација је готово идентична. Илустративан је пример Архива Србије у Београду, као централне националне установе заштите архивске грађе. Зграда ове установе налази се у недопустиво запуштеном стању - кров прокишњава, фасада пуца, у сутерену је влага, свакодневно је угрожавају лоше електричне инсталације. Лоша је безбедност зграде. Угрожава је и позиција зграде Електродистрибуције, која је подигнута на плацу Архива Србије, тако да се наслања на депо Архива. Архив Србије више нема слободног простора за пријем нове грађе.⁸ Слична је ситуација и у Историјском архиву Београда. Не постоји заштитна ограда, те је објекат Архива незаштићен од спољних утицаја и физичких угрожавања, урађен је само делимични видео надзор објекта, електрична мрежа не задовољава капацитет инсталиране опреме. Постојање трафостанице у самом објекту Архива, испод депоа, представља сталну опасност. Депои Архива немају одговарајућу климатизацију коју захтевају институције овог типа. Смештајни простор за архивску грађу – депои – попуњени су 98%.⁹

С обзиром на овакве услове рада самих установа културе, неадекватни просторни услови у специјалним библиотекама у њиховом саставу не могу се решавати као издвојен проблем, јер узроци нису у лоше организованог делатности библиотеке унутар установе. Не могу се предложити мере унапређења којима би се просторни услови у библиотекама поправили без претходног решавања просторних проблема самих установа.

3.2. Фондови

Библиотеке у установама културе, по својој природи усмерене су ка очувању културне баштине, те у својим фондовима чувају и старија издања значајна за проучавање културно-историјске прошлости. У фондовима се чувају старе и ретке књиге, законом заштићене као културна добра, а библиотеке често, као богатство у свом фонду, истичу старе наслове часописа и легате значајних личности.

У фондовима специјалних библиотека у установама културе чува се укупно 521.956 књига, 37.521 домаћих часописа и новина, 1.861 страних часописа и новина, 1.817 секундарних публикација, 3 докторске дисертације, 26 магистарских радова, 4.530 специјалистичких радова, 39 дипломских радова и различита некњижна библиотечка грађа (96 примерака картографске грађе, 5.560 музикалија, 405 филмова и видео снимака, 1.300 примерака грађе која спада у визуелну пројекцију, 22.540

⁷ Љиљана Бендераћ, *Музеји Србије*, Београд : Завод за проучавање културног развика, 2000.

⁸ “Недељни телеграф у Архиву Србије – интервју са др Мирославом Перишићем, директором Архива Србије”, Недељни телеграф, 13. фебруар 2008.

⁹ “Годишњи извештај за 2007. годину”, Историјски архив Београда, <http://www.arhiv-beograda.org/> (преузето 30.1.2009)

примерака визуелне грађе, 122 извештаја, 181 истраживачких пројеката, 600 планова и цртежа, 385 рукописа).

У музејским установама чест је случај да рукописи, разгледнице, фотографије, географске карте, мапе, цртежи, видео записи и остала некњижна библиотечка грађа нису у саставу фондова стручне музејске библиотеке. Таква грађа је разврстана тематски и укључена у основне музејске збирке и фондове, дакле третирана је као музејски предмет (на пример у Музеју Крајине у Неготину сва некњижна грађа налази се у историјској збирци Музеја, у Педагошком музеју у Београду картографска грађа чува се у збирци Материјална база школа, а фотографије у збирци Школска документација, док се у Природњачком музеју некњижна грађа налази у архивском фонду Музеја). Некада се ова грађа налази у оквиру фототеке, видеотеке или хемеротеке које се конституишу као посебне службе у саставу музеја. Пример је Музеј ваздухопловства у Београду у коме се око 350.000 исечака из 120 различитих новина и часописа не чува у фонду стручне библиотеке, већ се налази у оквиру Одељења стручно-техничке документације са хемеротеком, док се у Одељењу за фото, филмску, видео и аудио документацију чува преко 230.000 фотографија, негатива и плоча. У архиву техничке документације Музеја налази се 1.500 примерака техничких и летачких упутстава и приручника и око 160.000 цртежа различитих летелица, мотора и ракета. На сличан начин, у Музеју позоришне уметности некњижна грађа разврстана је у неколико посебних збирки – Збирка плаката и програма, Збирка хемеротеке, Збирка фотографија, Збирка аудио и видео записа и Збирка рукописа, преписке и архиве.

Музеј Железница Србије има веома богати фонд фотографија (270 примерака до 1918, а до 1940. укупно 6.297 примерака) које се не чувају у библиотеци, већ у Историјској збирци музеја. Неколико вредних фотографија потиче из 19. века. Све су тематски везане за железницу. Збирка разгледница броји око 40 комада и тематски су, такође, везане за железницу.

У Етнографском музеју у Београду некњижна грађа не чува се у библиотеци, већ у засебним збиркама, које садрже веома вредне примерке старих фотографија, дагеротипија, графика, разгледница из Првог светског рата и ситног документационог материјала. Рукописи се чувају у архиву Музеја, графике у ликовној збирци, а фотографије, разгледнице и ситан документациони материјал у збирци старих негатива и фотографија.

На сличан начин, у архивским установама некњижна библиотечка грађа није у фондовима стручне библиотеке архива, већ је разврстана тематски и укључена у основне архивске збирке и фондове. У Архиву Србије и Црне Горе, на пример, некњижна грађа чува се у засебним фондовима. Архив поседује збирке фотографија (од којих је највреднија из 19. века) и збирке разгледница и плаката и летака из међуратног периода.

Попут некњижне грађе, легати и збирке старих и ретких књига нису увек у фонду стручне библиотеке. Некада представљају посебну збирку у оквиру музејских предмета или се чувају као целина са осталим предметима из легата везаног за одређену личност. У Етнографском музеју у Београду, у склопу Манакове куће, уз остале музејске предмете налази се и приручна библиотека са око 700 књига и наслова часописа Христифора Црниловића, која није део стручне – специјалне библиотеке Музеја. Има и другачијих примера – у Музеју Вука и Доситеја, који ради у саставу Народног музеја у Београду, у оквиру музејске библиотеке, поред стручне литературе, чувају се прва и сва остала издања Вука и Доситеја. У специјалној библиотеци Народног музеја у Сомбору, чува се и књижни фонд Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније, као и легат др Имре Фраја. У оквиру стручне библиотеке Музеја Николе Тесле у Београду, као посебан фонд чува се и лична библиотека Николе Тесле

са око 905 наслова књига (1.172 примерка) и 347 наслова часописа и новина, са 2.435 појединачних свезака и око 50.000 новинских исечака.

У оквиру Спомен музеја Иве Андрића, у саставу Музеја града Београда, чува се 4.502 књиге Иве Андрића, у Цвијићевом музеју чувају се и 22 књиге, брошуре, сепарати и часописи, док се у Библиотеци Музеја града Београда чува укупно 21 легат, између осталих и легати Стевана Стојановића Мокрањца, Милоша Ђурића, Паје Јовановић (30 књига), Петра Коњовића (500 књига) и др. Сва некњижна грађа у Музеју града Београда налази се у збиркама Документације и Одсека за историју Београда 1521–1918. године. У Одсеку за историју Београда 1521–1918, осим извесног броја плаката, гравира и фотографија, чува се и Београдско четворојеванђеље, једина књига из фонда која је проглашена за културно добро од изузетног значаја, као и неколико вредних старих књига. Музеј има 300 старих и ретких монографских публикација, које су због недостатка одговарајућег простора спаковане у 3 метална контејнера.

У Музеју примењене уметности сва стара и ретка библиотечка грађа (187 старих и ретких књига, око 2.000 фотографија и 650–700 старих разгледница и честитки) не налази се у стручној библиотеци Музеја, већ у Одсеку за опрему књиге, примењену графику и фотографију са збиркама.

У Народном музеју у Београду стара и ретка библиотечка грађа не налази се у библиотеци, већ се чува по збиркама музеја. У Збирци старе књиге налази се 132 монографске публикације, од чега су 2 рукописне из 19. века. Највредније старе књиге (5 рукописних и 2 штампане) чувају се у Збирци послевизантијске уметности, а Мирослављево јеванђеље у Збирци средњег века.

Према подацима које су специјалне библиотеке у установама културе доставиле за базу Мрежа библиотека Србије, и према подацима које су овлашћени радници Народне библиотеке Србије констатовали приликом надзора старе и ретке библиотечке грађе, у установама културе чува се преко 3.000 старих и ретких књига. У неким установама оне нису у оквиру фондова специјалне библиотеке, већ су издвојене у посебне збирке. Укупно 35,3 % библиотека дало је податак да у својим фондовима поседује старе и ретке књиге, а 13,7 % чува бар један легат. Податке о фондовима дало је 52 библиотеке.

На основу извештаја о надзору старе и ретке библиотечке грађе може се констатовати озбиљан проблем. Утврђено је да већина установа не поступа по *Закону о културним добрима* (Службени гласник РС, бр. 71/94) и по *Правилнику о регистрима старих и ретких књига* (Сл. гласник РС, бр. 51/96). Велики број не поседује документацију о примерцима старих књига које су већ проглашене за културно добро, не води регистар културних добара, Народној библиотеци Србије не доставља податке о културним добрима које поседује (за потребе Централног регистра културних добара), нити предлоге за категоризацију и проглашавање старе и ретке књиге за културно добро од изузетног и великог значаја.

У појединим установама, где се старе и ретке књиге третирају као музеалије, не постоји каталог нити инвентарне књиге за ову грађу. Према *Закону о културним добрима* и *Закону о библиотечкој делатности* књиге се не могу третирати као музеалије, већ се као библиотечка грађа морају обрађивати према важећим међународним стандардима. Таква грађа не мора се издвојити и припојити библиотеци музеја, али се мора обрадити као библиотечка а не музеолошка грађа. Примерци старе и ретке библиотечке грађе морају бити издвојени, засебно инвентарисани, каталогизовани, означени одговарајућим маркицама и чувати се на посебан начин, у металном ормару.

Књиге које су већ категорисане као културно добро у појединим установама нису микрофилмоване, а у појединим библиотекама изостаје потребна конзерваторска заштита старе и ретке грађе, што је недопустиво.

3.2.1. Набавка библиотечке грађе

Набавка нових књига и периодике обавља се куповином, разменом и поклоном. У извесном броју библиотека, услед недостатка средстава за куповину, размена и поклон су основни видови набавке (попут библиотека Музеја Крајине и Историјског архива Крајине, Пореча и Кључа у Неготину, Историјског архива у Зајечару, Музеја савремене уметности и Народног музеја у Београду и других). Последица искључиве набавке разменом и поклоном су некомплетирани годишта часописа у појединим библиотекама. Са друге стране, у Етнографском музеју у Београду размена је основни вид набавке часописа, али је развијена и редовно се на овај начин набавља 222 наслова. Укупно 37,3 % библиотека назначило је у анкети о пословању да набавку нових публикација остварује разменом са другим установама у земљи и иностранству.

У претходних пет година фондови свих библиотека, на укупном нивоу, просечно су годишње увећавани за око 6.300 књига, 604 домаћа часописа и новина, 35 страних часописа и новина, 25 секундарних публикација. У већини библиотека највећи проблеми су недостатак новца за набавку књига и серијских публикација, као и проблем дигитализације фондова услед недостатка одговарајуће опреме.

Укупно 26 специјалних библиотека у установама културе укључено је у Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку (КобСон)¹⁰, како би на рационалан начин формирале и комплетирале фондове најзначајнијих научних часописа у свету, а корисницима омогућиле приступ електронским сервисима са најактуелнијом понудом нових научних сазнања и достигнућа.

Набавка страних часописа може се побољшати укључивањем у Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку. Набавка нових књига захтева активнији приступ према финансијеру (оснивачу). *Законом о делатностима од општег интереса у области културе* (Службени гласник РС, бр. 49/92) прописана је обавеза локалне самоуправе да финансира делатност установа културе (музеја, архива, позоришта, библиотека, домова културе, итд.), те би можда заједнички наступ са осталим установама културе које имају истог оснивача омогућио боље резултате.

3.3. Коришћење фондова и услуга

Коришћење специјалних библиотека у установама културе најбоље се може сагледати у континуитету, уколико се упореде подаци за последњих пет година.

Укупно 67,3 % библиотека омогућавају коришћење својих фондова и услуга корисницима који нису запослени у матичној установи библиотеке. За последњих пет година ове библиотеке годишње су у просеку имале 45,3 % корисника изван матичне установе. Преосталих 32,7 % библиотека, чије су фондове и услуге користили само запослени у установи, најчешће немају адекватних просторних услова за коришћење грађе (28,9 % библиотека у установама културе нема читаонички простор и ниједно место за кориснике у постојећем простору за смештај фонда).

¹⁰ Народна библиотека Србије. *Списак библиотека*, Конзорцијум библиотека Србије за обједињену набавку, [http://nainfo.nb.rs/Kobson/service/Biblioteke.aspx?Let=\(преузето 19.1.2009\)](http://nainfo.nb.rs/Kobson/service/Biblioteke.aspx?Let=(преузето 19.1.2009)).

Образовну структуру корисника чини 2,2 % доктора наука, 3,4 % магистара, 1,8 % су специјалисти, 47,5 % са високом стручном спремом, 18,8 % са вишом школом и 26,3 % са средњом школом. Укупан број корисника у свим библиотекама на годишњем нивоу има растућу тенденцију и повећава се од 2.620, односно 2.535 колико је било у 2003. и 2004. години, на 5.703 и 5.657 у 2006. и 2007. години.

Коришћење фондова у претходних пет година прилично је уједначено на годишњем нивоу и просечно износи око 25.835 књига, 6.230 часописа, 260 новина, 785 секундарних публикација и 2.123 примерка остале грађе у току једне године. Коришћење секундарних публикација значајно се повећава у току 2006. и 2007. године и износи 30-40 % више него у претходним годинама.

Највећи број библиотека корисницима даје информације из свог фонда, док број оних које пружају информације и изван својих фондова износи 26,9 % (укључујући и информације о фондовима Народне библиотеке Србије, Библиотеке Матице српске и Универзитетске библиотеке “Светозар Марковић” у Београду). Писане информације на захтев назначило је да својим корисницима пружа 13,5 % библиотека.

Услуге међубиблиотечке позајмице из домаћих и иностраних библиотека корисницима укупно омогућава 19,2 %, а међубиблиотечку позајмицу са иностранством остварује 5,8 % библиотека.

Преводилачке услуге корисницима пружа 9,6 % специјалних библиотека у установама културе. Културне активности (изложбе, промоције, предавања и друге манифестације) организује 33,3 % библиотека.

Издавачка делатност заступљена је у 19,6 % библиотека и најчешће су то каталози изложби, монографије – каталози штампане грађе или опис ретких књига у фондовима матичне установе, а у појединим архивима и музејима библиотека је укључена у издавање стручног часописа или гласника.

Укупно 71,7 % установа има свој сајт на Интернету, док изван мањи број архива и музеја поседују само страницу на сајту општине, односно града. Свега 35 % библиотека има страницу на сајту матичне установе, на којој су, уз ретке изузетке, дате само најосновније и штуре информације о библиотеци. Најчешће је то само податак да библиотека постоји и колико има јединица библиотечке грађе, име особе за контакт, телефон и радно време нису дати за већину библиотека, а ретке су детаљније информације о фондовима и начину коришћења. Ниједна библиотека нема електронски каталог који се може претраживати на сајту.

Коришћење фондова и услуга у појединим библиотекама није на задовољавајућем нивоу, за шта постоје објективни разлози у недостатку одговарајуће опреме и простора. Међутим, више информација о библиотеци и могућностима њеног коришћења на већ постојећем сајту матичне организације не захтева велика финансијска улагања.

3.4. Рачунарска опрема и аутоматизација пословања

С обзиром на убрзани раст расположивих електронских извора, важан показатељ стања специјалних библиотека је њихова опремљеност савременим информационо-комуникационим средствима. Број компјутерски опремљених библиотека у 2006. и 2007. години износио је 74,5 %, али је 5,1 % ове опреме застарело до неупотребљивости. Илустративно је да се рачунари са ознаком микропроцесора 386 и 486 у неким специјалним библиотекама наводе као једина рачунарска опрема и у 2007. години. Ове рачунаре користило је 7,9 % библиотека. Само 1 музејска библиотека у 2007. години дала је податак да има скенер. Ласерским штампачем у 2007. години

опремљено је 23 библиотеке или 44,2 % оних које су одговориле на анкету о пословању.

Пословање је аутоматизовало укупно 22 библиотеке, односно 43,1 %. Заступљени су различити програми – Библио, WinIsis, Бисис, Нибис, Пергам, МПА, Cobiss, а 7 библиотека има интерно урађене програме за аутоматизацију пословања, који нису увек у складу са стандардима за библиографски опис. Укључивање у систем узајамне каталогизације (COBISS) за ове библиотеке представља додатни проблем, посебно кад је реч о финансирању и недостатку особља. До краја 2008. године 2 библиотеке (Архив Србије и Црне Горе и Историјски музеј Србије) укључиле су се у јединствени систем узајамне каталогизације у Србији.

У савременом информатичком друштву рад специјалних библиотека не може се замислити без одговарајуће рачунарске опреме и свих потребних информационо-комуникационих средстава. Коришћење електронских сервиса и мрежа, као и приступ овим изворима на даљину представљају подразумеване услуге специјалних библиотека, да би уопште испуниле своје основне функције и задатке. Неопходно је адекватно опремање библиотека које још увек немају потребну рачунарску и комуникациону опрему.

Специјалне библиотеке у установама културе, као неизоставан део јединственог библиотечно-информационог система Србије, морају се укључивати у шире мреже библиотека на различитим нивоима. Неопходан је избор програма за аутоматизацију пословања који подржава све стандарде (за библиографски опис и машински читљиву документацију) и омогућава повезивање са другим библиотекама.

3.5. Стручно уређење

Стручно уређење није у свим библиотекама на задовољавајућем нивоу. Књиге инвентара за монографске публикације, у складу са правилима за евиденцију библиотечке грађе, има 94,2 % библиотека, док је периодика инвентарисана у 82,9 % библиотека. Некњижна библиотечка грађа слабо је заступљена у фондовима ових библиотека (картографску грађу поседује 5,8 % библиотека, филм и видео снимке 7,7 %, визуелну пројекцију 3,9 %, визуелну грађу 7,7 %, рукописну грађу 3,9 %, звучну грађу 5,8 %, микро облике 1,9 %, истраживачке пројекте 3,9 %, планове и цртеже има 1,9 % библиотека). Инвентарисана је у већини библиотека.

Старе и ретке књиге у својим фондовима поседује 35,3 % библиотека. Ова грађа инвентарисана је у свим библиотекама које је поседују, осим у једној. У већини библиотека инвентарисана је у општем инвентару, те је неопходно реинвентарисање у новој инвентарној књизи, на одговарајућем обрасцу за старе и ретке књиге, у складу са *Правилником о евиденцији библиотечке грађе* (Сл. гласник РС, бр. 7/95). Неопходна је и доследна примена ISBD (А) стандарда за библиографски опис старе и ретке књиге, која сада изостаје у већини библиотека.

У појединим библиотекама информациони инструменти су изузетно неразвијени. Алфабетски каталог има 69,2 % библиотека, стручни каталог по УДК 19,2 % библиотека, а предметни 25 %. Међутим, 19,3 % библиотека нема никакав каталог, чак ни лисни алфабетски.

Најчешће примењивани смештај фондова је по *pumegus sigrens*-у (40,4 % библиотека), затим по УДК систему (26,9 %), а у осталим библиотекама примењен је комбиновани или некакав интерни систем смештаја. У највећем броју библиотека приступ фонду је затворен (61,5 %). Слободан приступ фонду заступљен је у 26,9 % библиотека, док 5,8 % примењује комбиновани систем – део фонда је у слободном, а

део у затвореном приступу. Податак о начину приступа није дало 5,8 % библиотека које су одговориле на анкету о пословању.

3.6. Кадар

О стручном уређењу не може се говорити без одговарајућег кадра. Према расположивим подацима у бази Мрежа библиотека Србије, укупно 74 библиотека радника запослено је у специјалним библиотекама установа културе. Податке о кадру дало је 56 библиотека. Образовна структура запослених је следећа: магистри наука 4 %, специјалисти 1,4 %, ВСС 56,7 %, ВШ 9,5 %, ССС 28,4 %. Положен стручни испит у библиотечкој делатности има укупно 33 радника или 44,6 %. На кадровску структуру неповољно се одражава податак да само 33,3 % библиотекара, односно радника са високом стручном спремом има положен стручни испит у библиотечкој делатности, у поређењу са 66,7 % књижничара.

Пуно радно време у библиотеци остварује укупно 66,2 % радника, док је преосталих 33,8 % ангажовано и на другим пословима у установи. С обзиром да се у неким установама одељење документације и библиотека налазе у оквиру исте службе, подаци о кадровима у бази МБС изражени су као укупан број запослених у одељењу, укључујући библиотекаре и документалисте. Ови послови најчешће и нису јасно разграничени. Тако, на пример, у Историјском архиву Крајине, Пореча и Кључа у Неготину ради књижничар, са положеним стручним испитом из библиотечке делатности, али првенствено обавља послове документалисте Архива, док за библиотечке послове остаје мало времена. У Народном музеју у Шапцу послове библиотекара обавља документалиста, са звањем магистра наука из области етнологије. У Историјском архиву Краљева за библиотеку је задужен архивист који не ради пуно радно време.

Правилником о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара (Службени гласник РС, бр. 21/95) прописани су ближи услови у погледу просторија, техничке опреме и стручног кадра за почетак рада и обављање делатности завода за заштиту споменика културе, музеја, архива и кинотеке. Законски је регулисано да библиотека може почети са радом ако има просторије за смештај библиотечке грађе, али нигде се изричито не наводе посебни захтеви у погледу кадра у библиотеци. За сваки тип установе (музеј, архив, кинотека, завод за заштиту споменика културе) наведен је захтев у погледу укупног броја запослених у установи, њихово занимање и образовна структура.

За квалитетно обављање стручних послова у специјалним библиотекама установа културе неопходно је доследно применити *Правилник о врсти стручних послова у библиотеци, врсти и степену стручне спреме потребне за њихово обављање* (Сл. гласник РС, бр. 63/94). Овим Правилником прописују се врсте стручних послова у библиотекама и организационим јединицама других организација које обављају библиотечку делатност, као и врсте и степен стручне спреме потребне за њихово обављање.

4. Закључак

Изградња јединственог библиотечко-информационог система и матичне функције у библиотечкој делатности представљају општи интерес у области културе, а у складу са *Законом о делатностима од општег интереса у области културе*

(Службени гласник РС, бр. 49/92) за њихово остваривање средства се обезбеђују у буџету Републике Србије. Решењем министра културе одређене су библиотеке које, на основу *Закона о библиотечкој делатности*, обављају матичне функције за библиотеке и организационе јединице других организација које обављају библиотечку делатност на територији одређених округа у Републици Србији¹¹. Неопходно је да се процес регистрације специјалних библиотека спроведе у потпуности, а надзор над стручним радом обавља у законским роковима. Пружање стручне помоћи специјалним библиотекама и старање о усавршавању кадрова за обављање библиотечке делатности, као и праћење и проучавање стања, потреба и услова рада у специјалним библиотекама и предлагање мера за унапређење обавеза је матичних библиотека.

Истовремено, постоји потреба повезивања и међусобне сарадње специјалних библиотека у установама културе, али и са другим библиотекама, специјалним и јавним. У нашим условима остваривање основних активности и задатака специјалне библиотеке највише зависи од њеног положаја унутар организације у којој се налази. Однос оснивача и начин финансирања, као и врста организације у чијем је саставу, имају пресудан утицај на свеукупни положај и остваривање основних функција специјалне библиотеке.

Финансирање делатности установа културе регулисано је *Законом о делатностима од општег интереса у области културе* (Службени гласник РС, бр. 49/92). Овим законом утврђује се општи интерес у области културе за чије се остваривање средства обезбеђују у буџету Републике Србије, као и потребе у области културе за које се средства обезбеђују у буџету општине, односно града. За рад, одржавање и остваривање програма установа културе од значаја за општину, односно град (музеј, архив, завод, библиотека, позориште, дом културе и друге организације) средства се обезбеђују у буџету општине, односно града. Ова чињеница намеће потребу међусобног повезивања и сарадње установа културе, ради делотворнијег остваривања основних функција и активности, као и заједничког решавања за њих карактеристичних проблема.

С обзиром на несамостални статус, специјалне библиотеке свој рад организују у складу са потребама оснивача, а у раду могу примењивати методе сарадње са другим, сродним библиотекама. Могу се повезивати ради узајамне сарадње при избору врсте и облика услуга које ће библиотека да пружа, заједничког решавања компликованих захтева корисника, све израженијих у новим условима електронског пословања, ради координације набавке потребне литературе и сл. Примери сарадње већ постоје. Секција за библиотекарске и књижничаре Музејског друштва Србије и Секција за специјалне библиотеке Библиотекарског друштва Србије 2008. године потписале су протокол о сарадњи, у циљу развоја и унапређивања библиотечко-информационе делатности у специјалним библиотекама, у оквиру јединственог библиотечко-информационог система у Србији.

¹¹ Решење о одређивању библиотека које обављају матичне функције у библиотечкој делатности (Службени гласник РС, бр. 46/94)